

Analytical Bulletin

ISSN: 1829-4502

Journal homepage: <https://analytical-bulletin.ccs.am/index.php/ab/index>

CENTER FOR CULTURE
AND
CIVILIZATION STUDIES
FOUNDATION

Tigran Chandoyan

THE ROLE OF ISLAM IN THE EMERGENCE OF KURDISH NATIONALISM

Տիգրան Չանդոյան

ԻՍԼԱՄԻ ԴԵՐԸ ՔՐԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՄԵԶ

To cite this article: Tigran Chandoyan “The Role of Islam in the Emergence of Kurdish Nationalism,” *Analytical Bulletin (CCCS)* 16 (2023): 33-54 DOI: 10.56673/18294502-23.16-33

To cite this article in Armenian: Տիգրան Չանդոյան «Իսլամի դերը քրդական ազգայնականության առաջացման մեջ,” *Վերլուծական տեղեկագիր (ԲՄՀ)* 16 (2023): 33-54 DOI: 10.56673/18294502-23.16-33

To link to this article: **DOI:** [10.56673/18294502-23.16-33](https://doi.org/10.56673/18294502-23.16-33)

Published online:

7 October 2023.

[Submit your article to
this journal](#)

ԻՍԼԱՄԻ ԴԵՐՆ ՔՐԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՄԵՁ

Տիգրան Չանդոյան¹

*ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, իրավագիտության,
սոցիոլոգիայի և քաղաքագիտության ինստիտուտ*

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳԻՐ

Քրդական ազգայնականությունը իր առաջացման և զարգացման ընթացքում առնչվել է իսլամի հետ: Այս առնչությունները դրսևորվել են սուֆիական եղբայրությունների և իսլամական կրթական հաստատությունների՝ մեդրեսաների միջոցով:

Սուֆիական եղբայրությունները կարևոր դեր ունեին քրդերի կյանքում, և քրդական ազգայնական գործիչների մեծամասնությունը, լինելով սուֆիզմի հետևորդ, ձևավորվել է այս ինստիտուտների ներսում:

Մեդրեսաները՝ որպես իսլամական կրթական հաստատություններ, նշանակալի դեր են ունեցել քրդական ազգային տրամադրությունների առաջացման ու քրդական ազգայնականության ձևավորման հարցում: Մեդրեսաներում քրդերենով ուսուցումը նպաստել է ազգային ինքնության հաստատմանն ու հիմք ստեղծել քրդական ազգայնականության համար:

ՀՈԳՎԱԾԻ

ԳՆՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներկայացվել է՝
05 մայիս 2023
Ընդունվել է՝
25 օգոստոս 2023

ԲԱՆԱԼԻ ԲԱՌԵՐ

ազգայնականու-
թյուն, կրոն, իսլամ,
սուֆիզմ, մեդրեսե,
Օսմանյան
կայսրություն,
Թուրքիայի
Հանրապետություն

DOI:

**10.56673/18294502-
23.16-33**

Ներածություն

Քրդական ազգայնականության առաջացման, զարգացման և միտումների մասին խոսելիս կրոնի և ազգայնականության հարաբերությունների ըմբռնումը կարևոր նշանակություն ունի: Քուրդ ժողովրդի պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում

¹ Ասպիրանտ, ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, իրավագիտության, սոցիոլոգիայի և քաղաքագիտության ինստիտուտ. էլ. հասցե t.chandoyan1994@gmail.com

քրդական ազգայնականության և իսլամի զուգադրումներն ու հակադրություններն էական նշանակություն են ունեցել քրդական ազգայնական շարժումների ձևավորման և ընթացքի վրա, և այս գործընթացը շարունակվում է նաև այսօր: Քրդական ազգայնականության մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար էական դեր ունի ազգայնականության և իսլամի կապի ուսումնասիրումը, սակայն դրանով հետաքրքրված հետազոտողներն այս հարցը սովորաբար ստորադասում են այլ հարցերի:

Սույն հոդվածի շրջանակներում քննարկելու են Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում քրդական ազգայնականության և իսլամի առնչությունները 17-րդ դարից մինչև Քեմալ Աթաթուրքի² իրականացրած կրոնական բարեփոխումներն ընկած ժամանակահատվածը՝ ձգտելով պարզել իսլամական որոշ ինստիտուտների ազդեցությունը քրդական ազգայնականության առաջացման և ձևափոխումների վրա:

Կրոնի և ազգայնականության հարաբերությունների հիմնահարցը ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում է 19-րդ դարից: Սոցիոլոգ Էմիլ Դյուրկհեյմն իր «Կրոնական կյանքի տարրական ձևերը» աշխատության մեջ ազգայնականությունը դիտում է որպես «խորը, կրոնականին ձգտող զգացմունքային երևույթ»³: Բրիտանացի սոցիոլոգ, պատմաբան Էնթոնի Սմիթը, զարգացնելով Դյուրկհեյմի տեսությունը, ազգայնականությունը համարում է «ժողովրդական նոր կրոն»՝ պարտադիր ու կրկնվող

² 1924 թ. մարտի 3-ին ԹԱՄԺ ընդունած օրենքով վերացվեց խալիֆայությունը, Օսմանյան հանդեպը արտաքսվեց երկրից, վերացվեց Շարիաթի և Վակֆերի նախարարությունը: Դրանից 5 օր անց վերացվեցին շարիաթական դատարանները: 1925 թ. սեպտեմբերին փակվում են թյուրքներն ու թեքքները: Մանրամասն տե՛ս Ռուբեն Սաֆրաստյան, խմբ., *Թուրքիայի հանրապետության պատմություն* (Երևան: ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ, 2018), Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, (London, New York: I. B. Tauris, 2017).

³ Մանրամասն տե՛ս Emile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, (New York: Free Press, 1995).

ծիսական դրսևորմամբ և հանրությանը ոգեշնչող բնույթով⁴: Ուիլիամ Հաթչինսոնն ու Հարթմութ Լեհմանը ընդգծում են կրոնի դերը՝ որպես ազգայնականության մշակութային և գաղափարախոսական ատաղձի⁵: Բենեդիկտ Անդերսոնն իր հայտնի գրքում կրոնի դերը ազգայնականության զարգացման մեջ դիտարկում է տպագիր կրոնական տեքստերի միջոցով գրագիտության և կրթության տարածմամբ ազգայնական գաղափարների արմատավորման համատեքստում⁶: Սոցիոլոգ Ռոջեր Ֆրիդլենդը, ազգայնականությունը սահմանելով էտատիզմի շրջանակներում՝ որպես «կոլեկտիվ սուբյեկտների ձևավորման պետականակենտրոն ձև», կրոնը համարում է ընդհանրացնող կարգ, որն ընդունակ է կարգավորել կյանքի բոլոր ոլորտները՝ ի նպաստ պետականության գերակայության⁷:

Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, սոցիոլոգ Ռոջեր Բրուբեյքը, ընդհանրացնելով կրոնի և ազգայնականության հարաբերությունների ուսումնասիրությունները, դրանք դասակարգում է չորս խմբի: Առաջինը կրոնին և ազգայնականությանը որպես համանման՝ անալոգային երևույթների վերաբերվելն է. մյուս կրոնների նման՝ ազգայնականությունը ներառում է հավատ առ ինչ-որ արտաքին ուժի, ակնածանքի զգացում վերջինիս նկատմամբ և ծեսեր՝ կենտրոնացած պետական խորհրդանիշների՝ դրոշի, օրհներգի, զինանշանի վրա⁸:

⁴ Մանրամասն տե՛ս Anthony D. Smith, *Chosen Peoples*, (Oxford: Oxford University Press, 2003).

⁵ Մանրամասն տե՛ս William R. Hutchison and Hartmut Lehmann, eds., *Many Are Chosen: Divine Election and Western Nationalisms*, (Minneapolis: Fortress Press, 1994).

⁶ Մանրամասն տե՛ս Benedict R. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. 2nd ed.* (London: Verso, 1991).

⁷ Մանրամասն տե՛ս Roger Friedland, “Money, Sex, and God: The Erotic Logic of Religious Nationalism.” *Sociological Theory*, no. 20(3), (2002): 381-425.

⁸ Rogers Brubaker, “Religion and Nationalism: Four Approaches”, *Nations and Nationalism*, no. 18, (2012): 2.

Երկրորդ խմբում կրոնը հանդես է գալիս որպես միջոց՝ բացատրելու ազգայնականությանն առնչվող երևույթները՝ ազգի ծագումը, ուժը և այլն: Կրոնի և ազգայնականության փոխհարաբերությունների այս ձևը ձգտում է հստակեցնել այն ուղիները, որոնցով կրոնն օգնում է բացատրել ազգայնականությունը: Մա կարող է դրսևորվել կրոնական մոտիվների, սյուժեների և խորհրդանիշների քաղաքական տիրույթ փոխադրմամբ և ազգայնական պնդումները կառուցելու համար դրանց օգտագործմամբ⁹: Օրինակ՝ կրոնական հիմնական մոտիվ հանդիսացող ընտրյալության գաղափարը կարևոր մշակութային ու գաղափարական շինանյութ է ազգայնականության համար:

Հաջորդ մոտեցման համաձայն՝ կրոնը ազգայնականության մաս է՝ միմյանց փոխներթափանցված և իրար միահյուսված դրսևորմամբ: Կրոնի և ազգայնականության միջև կապը վերլուծելու այս երրորդ եղանակը կրոնը տեսնում է ոչ թե որպես ազգայնականությունից դուրս ինչ-որ բան, որն օգնում է բացատրել այն, այլ՝ մի երևույթ, որը խորապես միահյուսված է ազգայնականության հետ և ոչ թե դրա արտաքին բացատրությունն է: Այս մեկնաբանությամբ կրոնի սահմանները համընկնում են ազգի սահմանների հետ, և կրոնը կարող է ծառայել որպես հիմնական տարբերակիչ, որը թույլ է տալիս ճանաչել էթնիկ խմբին կամ ազգին¹⁰:

Եվ վերջապես, ըստ չորրորդ խմբի՝ ազգայնականությունը ինքնին կրոն է՝ հստակ կրոնական տարրերով և դրսևորման ձևերով: Կրոնի և ազգայնականության միջև կապը այստեղ դրսևորվում է այն պնդմամբ, որ կրոնական ազգայնականությունը ազգայնականության առանձնահատուկ տեսակ է¹¹:

⁹ Brubaker, “Religion and Nationalism,” 7.

¹⁰ Brubaker, “Religion and Nationalism,” 12.

¹¹ Brubaker, “Religion and Nationalism,” 2.

Բրուբեյքըրը, խոսելով կրոնականների կողմից գրագիտության տարածման և ժողովրդի լեզվի ստանդարտացման մասին, բերում է ռեֆորմիստների օրինակը, որովհետև վերջիններս կարևորում էին յուրաքանչյուր անհատի կողմից սուրբգրային տեքստերին ծանոթացումն ու ընկալումը¹²: Այս հողվածը, քննարկելով քրդական ազգայնականության զարգացման գործում մեղրեսենների ունեցած դերը, հաստատում է Բրուբեյքրի պնդումը:

Քրդական ազգայնականության ուսումնասիրությունների ներկա վիճակը

Քրդական ազգայնականության և իսլամի առնչությունների վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունները համեստ են: Տարբեր ուսումնասիրողներ քրդական ազգայնականության վերաբերյալ իրենց աշխատանքներում, որպես կանոն, հաճախ անդրադարձ են կատարել նաև իսլամ-քրդական ազգայնականություն հարաբերություններին: Վ. Ջվաիդեհը քրդական ազգային շարժումներին նվիրված իր ուսումնասիրության շրջանակում մասնակիորեն անդրադառնում է այս հարցին միայն սուֆիական եղբայրությունների (տարիկաթների) մասին խոսելիս¹³: Նա քրդական ինքնության հիմքը համարում էր աշիրեթային սոցիալական կազմակերպումը, ինչի ուղղությամբ էլ զարգացել է նրա ուսումնասիրությունը: Քրդական մեղրեսենների վերաբերյալ Ջեյնալաբդին Ջինարի մենագրությունը¹⁴ օգնում է մասամբ պատկերացում կազմել իսլամական կրթական համակարգի միջոցով քրդերենի

¹² Brubaker, “Religion and Nationalism,” 9.

¹³ Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement, its Origin and Development*, (New York, Syracuse: Syracuse University Press, 2006).

¹⁴ Zeynalabdin Zinar, *Xwendina Medresê, Kurdî/kurmancî, Şîrovekirin*, (Stockholm: Pencinar Weşanxaneyā Çanda Kurdî, 1993).

զարգացման և դրա՝ քրդական ազգայնականության վրա ունեցած ազդեցության մասին: Մ. վան Բրուինեսսենի ուսումնասիրությունը՝ նվիրված քրդական հասարակա-քաղաքական կառուցվածքին, ավելի ընդգրկուն անդրադարձ ունի սուֆիական եղբայրություններին և քրդական հասարակության վրա դրանց ազդեցությանը¹⁵: Այնուամենայնիվ, այս մենագրությունը քրդական հասարակաքաղաքական կառուցվածքին է նվիրված և քրդական ազգայնականությանը վերջինս անդրադառնում է միայն ընդհանուր գծերով: Շեյխ Սայիդի ապստամբության մասին Ռ. Օլսոնի ուսումնասիրությունը թեմային առնչվող քիչ գրքերից է¹⁶: Օլսոնը քրդական ազգայնականության ծագումը կապում է շեյխ Ուբեյդուլլահի անվան հետ՝ իր ուսումնասիրության շրջանակներում դրա զարգացումը հասցնելով մինչև Սայիդ Ռեզայի ապստամբությունը: Այս հոդվածը լրացնում է դաշտում եղած բացը և քննարկում է իսլամի և քրդական ազգայնականության կապը:

Քրդական բնականության աշխարհագրությունը

Հոդվածի շրջանակներում քննարկվող տարածաշրջանը (ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետությունում քրդերի զբաղեցրած բնակտարածությունը) շարունակ գտնվել է աշխարհաքաղաքական գործընթացների կիզակետում: Այստեղ համեմատաբար կայունություն հաստատվեց օսմանյան գերիշխանության հաստատմամբ:

17-րդ դարի առաջին կեսին՝ մասնավորապես 1639 թվականի Ղասրեշիրինի (Ձուհաբի) պայմանագրի կնքումից հետո, քուրդ իշխանապետությունների զբաղեցրած տարածքների՝ Օսմանյան

¹⁵ Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan*, (London: Zed Books, 1992), 213.

¹⁶ Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, (Cansas: University of Texas Press, 1989).

կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև բաժանվելով, քրդական աշիրեթների զգալի մասն անցավ Օսմանյան կայսրության իշխանության տակ: Մոտավորապես այս ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության հարավարևելյան շրջաններում սկսում են ի հայտ գալ քրդական ազգայնականության ձևավորման վաղ նախադրյալները:

Քրդերը Արևմտյան Ասիայում բնակվող ժողովուրդ են, որի բնակության արեալը ներկայումս բաժանված է չորս պետությունների՝ Թուրքիայի, Իրանի, Իրաքի և Սիրիայի միջև: 17-րդ դարի առաջին կեսին Օսմանյան կայսրության հպատակության տակ անցած քրդական աշիրեթները Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հայտնվեցին մի իրավիճակում, երբ աշխարհաքաղաքական վերաձևումների արդյունքում չորս տարբեր պետությունների կազմում հայտնված քրդերի յուրաքանչյուր հատվածը ստիպված էր առանձին պայքարել սեփական ինքնորոշման համար:

Քրդերի մեծ մասը սուննի մուսուլմաններ են: Թուրքիայի քրդերի մեծ մասը հարում է սուննի իսլամի շաֆիական մազհաբին, համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում հանիֆիական մազհաբի ներկայացուցիչները¹⁷: Իսլամացումը քրդերի շրջանում սկսվել է արաբների՝ տարածաշրջան մուտք գործելով: Նախքան իսլամացվելը քրդերը մեկ հիմնական կրոնի հետևորդ չեն եղել:

Քրդերի նախաիսլամական կրոնական հավատալիքները

Քուրդ ժողովրդի ցեղային կառուցվածքը, որով նրանց մեծամասնությունն ապրում էր ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի առաջին կեսը, թույլ է տալիս ենթադրել, որ իսլամը քրդերի շրջանում

¹⁷ Zeki Sarigil, Omer Fazlioglu. "Exploring the roots and dynamics of Kurdish ethno-nationalism in Turkey", *Nations and Nationalism* 20, no. 3, (2014): 447, Bilkent University.

տարածվել և արմատավորվել է աստիճանաբար և երկարատև ժամանակահատվածում, քանի որ քուրդ հանրույթի միատարր ու կենտրոնացված լինելը գործնականում դժվարացնում էր իսլամի քարոզումն ու տարածումը:

Ցեղային կառուցվածքը մեծ նշանակություն է ունեցել քրդերի կյանքում, և այսօր էլ, չնայած ցեղային համակարգի գրեթե վերացած լինելուն, այն շարունակում է էական դեր ունենալ քրդերի աշխարհայացքում, քանի որ ցեղը նույնականացվում է ազգակցական կապերի, մեծ ընտանիքի, հասարակության մեջ սեփական դիրքի գրավման և այլնի հետ¹⁸: Այն քրդերի ինքնության կարևոր բաղադրիչներից մեկն է: Քրդական ցեղերի մեջ տարածված էր այս կամ այն հայտնի քաղաքական կամ կրոնական դեմքի հետ կապել սեփական ցեղի ծագումը՝ այսպիսով միմյանց ազնվական ծագում վերագրելով. օրինակ Ջաֆ ցեղը որպես իր նախնի համարում էր Սալահ ադ-Դինին¹⁹: Այս առումով յուրաքանչյուր ցեղ ինքնին մի փոքր հանրույթ էր, որը, չնայած նույն լեզվի և մշակույթի կրողն էր, իրեն մյուս ցեղերից առանձին և տարբեր էր ընկալում: Արդյունքում որևէ գաղափարի տարածումը նման միջավայրում հանդիպում էր լրացուցիչ դժվարությունների: Մասնավորապես սա դրսևորվում էր իսլամի պարագայում, և դրանով կարող է պայմանավորված լինել իսլամի տարածման դանդաղ տեմպը քրդական միջավայրում:

Իր մենագրության մեջ, խոսելով քրդերի նախաիսլամական հավատքի մասին, Արշակ Փոլադյանը նշում է, որ քրդերի շրջանում տարածված են եղել ինչպես բազմաստվածական, այնպես էլ՝ միաստվածական կրոններ²⁰: Աշխարհի արարչա-գործունեից

¹⁸ David McDowall, *A Modern History of The Kurds, 4th edition*, (London, I. B. Tauris, 2021): 14.

¹⁹ McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 15, n. 18.

²⁰ Аршак Поладян, *Курды в VII-X веках по арабским источникам*, (Ереван: НАН, 1987).

մինչև 1231 թվականի եղելությունները նկարագրող Իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար պատմության» մեջ, 10-11-րդ դարերի իրադարձությունների մասին խոսելիս, քրդերը դեռևս հիշատակվում են որպես «հեթանոսներ», «ապականողներ»²¹: 19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության տարածքով ճանապարհորդած Ջոն Թեյլորը իր ուղեգրություններում վկայում է Սասունում ապրող քրդական Բալաքի աշիրեթի մասին, որի անդամները ո՛չ քրիստոնյա էին, ո՛չ մուսուլման, ո՛չ էլ՝ դզլբաշ²²: Նույնչափ մշուշոտ է քրդերի նախախլամական շրջանի կրոնի (կամ կրոնների) և հավատալիքների հարցը, քանի որ քննարկվող շրջանից հարցին առնչվող պատմագրական կամ այլ բնույթի վկայություններ մեզ չեն հասել: Ներկայումս քուրդ ազգայնականների կողմից որպես քարոզչանյութ շրջանառվող այն թեզը, թե քուրդ ժողովուրդը նախքան իսլամ ընդունելը դավանել է զրադաշտականություն, ապացուցված չէ. անգամ եթե ընդունենք դա, հնարավոր չէ պատասխանել այն հարցին, թե ինչ չափով է զրադաշտականությունը տարածված եղել քոչվորական կենսակերպ վարող քրդերի միջավայրում, որպես կրոն ինչ տեղ է զբաղեցրել քոչվոր-ցեղային հասարակարգում և այլն²³: Հաշվի առնելով քրդական ցեղերի տարածման արեալը և այդտեղ իսլամի մուտք գործելուն նախորդած ժամանակահատվածում տարածված կրոնների և աղանդների ընդհանուր պատկերը՝ կարելի է

²¹ Իբն ալ-Ասիր, *Օտար սոթյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, արաբական սոթյուրներ* Բ, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյան, (Երևան: ԳԱԱ, 1981) 52, 105:

²² John G. Taylor, “Travels in Kurdistan, with Noticed of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in the Neighborhood”, *Journal of the Royal Geographical Society* no. 35, (1865): 28-29.

²³ “Hopes for Zoroastrianism revival in Kurdistan as first temple opens its doors”, Rudaw, վերջին մուտք՝ 05.06.2023 թ., <https://www.rudaw.net/english/kurdistan/210920163>.

ենթադրել, որ նախախլամական շրջանի քրդական կամ պրոտո-քրդական ցեղերը չեն դավանել մեկ հիմնական կրոն²⁴:

Այն մասին, որ նախախլամական շրջանում քրդերի մի մասը դավանել է քրիստոնեություն, փաստում են որոշ պատմական վկայություններ, ըստ որոնց՝ ասորի հոգևորականները քարոզչություն են իրականացրել Հարավային Միջագետքի քրդաբնակ շրջաններում, ինչի արդյունքում քրդերի մի սովորականված քրիստոնեություն է ընդունել²⁵:

Քրդերի իսլամացումն ու սուֆիականության դերը

Իսլամացումը քրդերի շրջանում սկսվել է արաբների՝ տարածաշրջան մուսք գործելով: Այս մասին պահպանված սկզբնաղբյուրներ չեն հասել մեզ: Նախորդ դարում քուրդ գիտնականների շրջանում փորձեր էին կատարվում քրդերի իսլամացման ժամանակը հասցնել ընդհուպ մինչև Մուհամմադ մարգարեի ապրած ժամանակաշրջան, ինչը, եթե թյուրիմացության արդյունք չէր, ապա գոնե փորձ էր բարձրացնելու քրդերի հեղինակությունն իսլամական միջավայրում: Այս պնդումը հերքվել է, քանի որ Արաբական թերակղզում իսլամի առաջացման շրջանում քրդերի գոյությունը փաստող վկայություն չկա²⁶:

Քրդերի շրջանում նշանակալի թիվ են կազմում սուննի մուսուլմանները: Թուրքիայի քրդերի մեծ մասը հարում է սուննի իսլամի շաֆիական մազհաբին, համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում հանաֆիական մազհաբի ներկայացուցիչները²⁷: Սուֆիական եղբայրությունները քուրդ ազգայնականության վրա իսլամի ունեցած ազդեցության դրսևորման կարևոր

²⁴ Поладян, *Курды в VII-X веках*, 66-69.

²⁵ Jwaideh, *The Kurdish National Movement*, 18.

²⁶ Поладян, *Курды в VII-X веках*, 69.

²⁷ Sarigil and Fazlioglu, "Exploring the roots and dynamics," 447.

ինստիտուտներ էին, որոնք Օսմանյան կայսրության քրդաբնակ շրջաններում մեծ հեղինակություն ունեին:

Սուֆիզմը իսլամական միստիկ ուսմունքների համակարգ է, որը երկար զարգացման ուղի է անցել և իր գոյության սկզբնական շրջանում բացառապես հոգևոր-միստիկ նպատակներ ուներ. այն հոգևոր ճանապարհ էր «աստվածային ճշմարտության» ճանաչմանը հասնելու համար: Սուֆիական եղբայրությունները ձևավորվեցին ավելի ուշ շրջանում՝ 14-րդ դարում: Եղբայրությունների տարածմամբ և դրանց վարպետ-ուսուցիչ-առաջնորդների՝ շեյխերի ժողովրդակա-նության աճին զուգահեռ սուֆիական եղբայրությունները սկսեցին նոր նշանակություն ու գործառույթներ ձեռք բերել. շեյխերը և այլ բարձրաստիճան սուֆիներ աստիճանաբար «միջնորդի» դեր ստանձնեցին իրենց հետևորդների և Ալլահի միջև, ինչը նրանց մեծ խարիզմա և հեղինակություն էր հաղորդում և շեշտակիորեն ավելացնում էր նրանց հետևորդների թիվը, ինչը հաճախ օգտագործվում էր աշխարհիկ՝ հիմնականում քաղաքական նպատակներով²⁸: Քրդական ազգայնականության վրա նշանակալի ազդեցություն են ունեցել մասնավորապես նակշբանդիական եղբայրությունը ներկայացնող շեյխերն ու նրանց ընտանիքները:

14-15-րդ դարերում սուֆիական եղբայրությունները տարածվեցին Միջագետքում, Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության մյուս քրդաբնակ շրջաններում²⁹: Եղբայրություններից առավել ազդեցիկ էին կադիրիական և նակշբանդիական եղբայրությունները, որոնցից և դուրս եկան քուրդ ազգայնականության պատմության մեջ առանցքային դերակատում ունեցած գործիչներ:

²⁸ Սուֆիզմի մասին մանրամասն տե՛ս Martin Lings, *What is Sufism?* (Berkly and Los Angeles, University of California Press, 1975).

²⁹ Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, 213.

19-րդ դարում Քրդստանի ամենաազդեցիկ եղբայրությունը կադիբիական էր³⁰: 1800-ականների սկզբում Քրդստանում ձևավորվել էին կադիբիական երկու ազդեցիկ շեյխական ընտանիք-կլաններ, որոնք, իրենց պնդմամբ, սերում էին եղբայրության հիմնադիր Աբդուլ Քադիր Գիլանիից. այդ ընտանիքներից մեկը՝ Բարզանջի ընտանիքը, ծագում էր Սուլեյմանիեի մոտ գտնվող Բարզանջ գյուղից, մյուսը՝ Սայիդ-ի Նեհրի ընտանիքն էր Հաքքարիում³¹:

Փամանակագրական կարգով երկրորդ՝ նակշբանդիական եղբայրությունը Դիարբեքիում և մյուս քրդաբնակ շրջաններում սկսեց տարածվել 17-րդ դարից սկսած, չնայած ստեղծվել էր ավելի վաղ՝ 14-րդ դարում³²: Նակշբանդիականների արագ տարածման հիմնական պատճառը այս եղբայրության ճկուն կառուցվածքն ու ժողովրդի ցածր խավերին հասանելիությունն էր: Քաղաքական առումով նակշբանդիականների տարածմանը նպաստեց Օսմանյան կայսրությունում գործող մեկ այլ տարիկաթի՝ բեքթաշիական սուֆիական եղբայրության հանդեպ պետության ճնշումները³³. սա նակշբանդիականների և բեքթաշիականների՝ Օսմանյան կայսրությունում քաղաքական ազդեցության մեծացման նպատակով տարված պայքարում նակշբանդիականների հաղթանակի արդյունքներից մեկն էր: Բացի այդ բեքթաշիները շիայադավան էին. նրանց թեքքեները՝ սուֆիական

³⁰ Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, 213.

³¹ McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 58.

³² McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 58.

³³ Բեքթաշիականությունը հատկապես մեծ տարածում ուներ ենիչերիների շրջանում, և վերջիններիս կողմից սուլթանի իշխանությանն ուղղված սպառնալիքի չեզոքացման քայլերից մեկն էլ այլ բեքթաշիների նկատմամբ ճնշումներն էին: Տե՛ս McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 58.

հավաքատեղիները, հաճախ խլվելով նրանցից, հանձնվում էին նակշբանդիականներին³⁴:

Նակշբանդիական եղբայրությունը Քրդստանում տարածվեց Ջաֆ աշիրեթից սերող քուրդ Մոուլանա Խալիդի (1776-1827) և նրա հետևորդների կողմից: Այն շատ արագ տարածում գտավ և կարճ ժամանակում իր ազդեցիկությամբ գերազանցեց կադիբիական եղբայրությանը՝ իր շարքերը ներգրավելով անգամ կադիբիական եղբայրության անդամների մի մասին³⁵:

19-րդ դարում քրդաբնակ տարածքներում Բարձր Դոան իրականացրած բարեփոխումները իշխանության կենտրոնաձիգ կառավարումը հաստատելու առումով դրական արդյունքներ տվեցին, սակայն օսմանյան կառավարության նշանակած պաշտոնյաները չունեին այն լեգիտիմությունն ու ազդեցությունը, որն ունեին քուրդ միրերը նախկինում³⁶: Ստեղծված անիշխանության իրավիճակը առաջացրել էր իշխանության վակուում, որը լցնելու եկան Նակշբանդիական և Կադիբիական եղբայրությունների քուրդ շեյխերը³⁷: Նրանք վայելում էին մեծ հարգանք հանրության շրջանում, ազդեցիկ էին նաև քրդական միջավայրից դուրս և հետևորդներ ունեին Օսմանյան կայսրության մեծ մասում և պարսկական Քրդստանում: Հենց այս շեյխերն ու շեյխական ընտանիքներն (Բարզանի, Բարզանջի, Շամդինանի³⁸) էլ հանձն առան քրդական ցեղերի առաջնորդումը և ավելի մեծ խնդիրներ ստեղծեցին կենտրոնական իշխանությունների համար, քան միրերը:

³⁴ McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 59, n. 40.

³⁵ McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 58-60.

³⁶ McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 69.

³⁷ Ahmed Serdar Akturk, “The Development of the Kurdish National Movement in Turkey from Mahmud II to Mustafa Kemal Atatürk” in *Routledge Handbook on the Kurds*, ed. Michael M. Gunter, (NY: Routledge, 2019), 63.

³⁸ Akturk, “The Development of the Kurdish National Movement,” 64.

Շեյխական իշխանության ամենաակնառու օրինակը կարելի է համարել շեյխ Ուբեյդուլլահին: Նա, իրեն Մուհամմադ մարգարեի ժառանգորդ հայտարարելով³⁹ ու ահռելի հոգևոր և քաղաքական լեզհիտիմություն գեներացնելով, իր շուրջը համախմբեց հանրային լայն զանգվածների և կարողացավ իր իշխանությունը տարածել Բոհթանի, Բեհդինանի, Հաքքարի, ինչպես նաև՝ Ղաջարական Պարսկաստանի Արդալան քրդաբնակ շրջանի վրա⁴⁰: 1880 թվականին, ներխուժելով Պարսկաստան, նա պնդում էր, որ գործում է քուրդ ժողովրդի անունից⁴¹: Թավրիզում Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր հյուպատոս Ուիլյամ Աբբոթին իր գործողությունների դրդապատճառները շեյխ Ուբեյդուլլահը բացատրում է այսպես.

«Քուրդ ազգը առանձին ժողովուրդ է: Նրա կրոնն ուրիշ է, և նրա օրենքներն ու սովորությունները տարբեր են... Քրդստանի ցեղապետերն ու կառավարիչները, լինեն նրանք թրքահպատակ թե պարսկահպատակ, և Քրդստանի բոլոր բնակիչները մեկ են և միասնական... Մենք ցանկանում ենք մեր ձեռքն առնել մեր գործերը»⁴²:

Դեռևս նրա ժամանակակիցների կողմից սա դիտվում էր որպես Օսմանյան կայսրության և Ղաջարական Պարսկաստանի տարածքներում բնակվող բոլոր քրդերի միավորման և առանձին սուվերեն միավորի ստեղծման ուղղությամբ գործողություն, որի

³⁹ Jwaideh, *The Kurdish National Movement*, 78-80.

⁴⁰ Akturk, “The Development of the Kurdish National Movement,” 64, McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 70.

⁴¹ McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 70.

⁴² Correspondence Respecting the Kurdish invasion of Persia, Sheikh Obeidallah to Dr Cochran, 5 October 1880, Inclosure in Abbott to Thomson, Urumiya, 7 October 1880, *Parliamentary Papers*, Turkey No. 5 (1881).

գլխին կանգնած էր շեյխ Ուբեյդուլլահը⁴³, և ում աջակցում էին մի քանի քրդական աշիրեթներ ևս⁴⁴:

Օսմանյան սուլթանների բարեհաճ վերաբերմունքը նակշբանդիականների նկատմամբ պայմանավորված էր հետևյալով. **ա.** նակշբանդիականները խստորեն հետևում էին շարիաթին և պահպանում այն⁴⁵, **բ.** նրանք սուլթանության և խալիֆայության հանդեպ հավատարմություն և ակնածանք ունեին: Հենց սա էր պատճառը, որ Մուստաֆա Քեմալը, երբ վերացրեց խալիֆայությունն⁴⁶ ու արտաքսեց սուլթանին և վերացրեց շարիաթական դատարանները, բախվեց քրդերի բուռն հակադդեցությանը, որը նակշբանդական քուրդ շեյխ Սայիդի գլխավորությամբ վերաճեց հուժկու ապստամբության⁴⁷:

Շեյխ Սայիդը, խալիֆայության վերականգման նպատակով համագործակցելով շեյխ Աբդուլկադիրի, այլ քուրդ ցեղապետերի, օսմանյան նախկին սպաների և պաշտոնյաների հետ, պատերազմ հայտարարեց քեմալականներին: Սկսվելով 1925 թվականի փետրվարին՝ այդ ընդվզումը տևեց մոտ մեկ ամիս: Թուրքիայի նորանշանակ վարչապետ Իսմեթ Ինյունյուին հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը, իսկ շեյխ Սայիդին և ապստամբության 46 մյուս առաջնորդներին սեպտեմբերի 4-ին Դիարբեքիրում մահապատժի

⁴³ Thomson to Granville, Tehran, 31 October 1880, *Parliamentary Papers*, Turkey No. 5 (1881): Տե՛ս նաև Abbott to Thomson, Urumiya, 7 October 1880, Inclosure 1 in No. 61, *Parliamentary Papers*, Turkey No. 5 (1881).

⁴⁴ Շեյխ Ուբեյդուլլահի՝ Պարսկաստան ներխուժման ընթացքում նրան միացել են *մանզուր, զարզա, պիրան* աշիրեթները՝ այսպիսով կազմելով մոտ 20000-ի հասնող անկանոն բանակ:

⁴⁵ McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 60.

⁴⁶ Խալիֆը Մարգարեին փոխարինողն ու ումմայի՝ բոլոր մուսուլմանների համայնքի առաջնորդն է: 1924 թվականին ԹԱՄԺ ընդունած օրենքով խալիֆայությունը վերացվեց: Մանրամասն տե՛ս Նաիրա Սահակյան, «Խալիֆայության սուննիական տեսության պատմական զարգացումը», *Քաղաքական և մշակութային հետազոտությունների կոնսորցիում, Վերլուծական տեղեկագիր*, ԵՊՀ, no. 7 (2015), 30-71,

⁴⁷ Akturk, “The Development of the Kurdish National Movement,” 69.

ենթարկեցին⁴⁸: Այստեղ, անդրադառնալով կրոնի և ազգայնականության փոխհարաբերությունների՝ Բրուքեյքրի տված դասակարգման չորս կետերին, կարող ենք նկատել, որ շեյխ Մայիդի ապստամբությունը համապատասխանում է նշված դասակարգման երկրորդ կետին, քանի որ կրոնական հասկացություններն ու ինստիտուտները գալիս են բացատրելու և լեգիտիմացնելու ըստ էության իրենից ազգայնական շարժում ներկայացնող քաղաքական գործողությունները⁴⁹:

Հանրապետական Թուրքիայում աշխարհիկացման քաղաքականության արդյունքում սուֆիական եղբայրությունները դադարեցին քաղաքական գործոն լինելուց և ընդհատակ անցան, սակայն քեմալականներին չհաջողվեց ամբողջովին ոչնչացնել դրանք: Գաղտնի գործունեություն ծավալելով քրդաբնակ շրջաններում՝ դրանք շարունակում էին զարգանալ՝ սպասելով բարենպաստ իրավիճակի, որն առաջացավ միակուսակցական համակարգի փլուզմամբ⁵⁰ (1950): Ստեղծված նոր պայմաններում քուրդ ազգայնականության և իսլամի հարաբերությունները զարգացան այլ ընթացքով, որը ուսումնասիրման այլ թեմա է և չի մտնում սույն հոդվածի տրամաբանության մեջ:

Իսլամական կրթության դերը քրդական ազգայնականության ձևավորման գործում

Քրդական ազգայնականության առաջացման և զարգացման մեջ իսլամական կրթության դերը ևս մեծ է: Քրդական ազգայնականության նախադրյալներն ի հայտ եկան իսլամական առաջնային կրթարաններում՝ մեղրեսներում: Բացի այն, որ մեղրեսներում, հոգևոր կրթություն տալով, պատրաստում էին

⁴⁸ McDowall, *A Modern History of The Kurds*, 202.

⁴⁹ Brubaker, “Religion and Nationalism,” 7.

⁵⁰ Մանրամասն տե՛ս Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 208-243.

իսլամական կրոնագետների, պետք է ի նկատի ունենանք, որ կրթություն ստանալու այլ տարբերակ, քան մեղրեսեններն էին, Օսմանյան կայսրության քրդաբնակ շրջանների մուսուլմանները չունեին: Մեղրեսեններ էին հիմնվել և գործում Օսմանյան կայսրության քրդաբնակ շրջանների խոշոր քաղաքներում՝ Դիարբեքիրում, Ջզիրեում, Բայազետում, Բիթլիսում, Խիզանում, Սոկսում, Սիլվանում, Սդերդում, Բալուում, Վանում և այլուր⁵¹: Միայն Բիթլիսում գործել է ավելի քանի հինգ մեղրեսե: Ստեղծված լինելով 11-12-րդ դդ.՝ դրանցից շատերը հայտնի էին ամբողջ տարածաշրջանում, և այնտեղ քրդերից բացի ուսանելու էին գալիս նաև թյուրքեր, պարսիկներ, արաբներ: Դրանցից էին, օրինակ, Կարմիր մեղրեսեն (Medreseya Sor) Ջզիրեում, Սըթթաբաս մեղրեսեն (Sitrabas Medrese) Դիարբեքիրում և այլն: Մեղրեսեի շրջանավարտներ են այնպիսի հայտնի քուրդ գործիչներ, ինչպիսիք են Ֆեթիյե Թեյրանը, շեյխ Թահա Նեիրին, շեյխ Ուբեյդուլլահը, Ահմադե Խանին և այլք⁵²:

Կրթությունը մեղրեսեններում երկլեզու էր՝ արաբերեն և քրդերեն, որոշ մեղրեսեններում որպես ուսուցման լեզու կիրառվում էր նաև պարսկերենը: Օսմաներենը, լինելով պաշտոնական գրագրության լեզու, չէր ուսուցանվում մեղրեսեններում: Այսպիսով, առնվազն քրդերենով (կուրմանջի բարբառով) կրթությունը հնարավորություն էր ընձեռում իսլամական միջավայրում ազգային ինքնության առաջնային բաղադրիչի՝ լեզվի զարգացման համար: Մեղրեսեններում օգտագործվող հիմնական դասագրքերից, որոնց թիվը մոտ 23 էր, 7-ը քրդերեն էին: Թե՛ դրանք, թե՛ արաբերեն դասագրքերի մի զգալի մասը ստեղծվել էին մեղրեսեի շրջանավարտ քուրդ մտավորականների կողմից⁵³: Քուրդ

⁵¹ Zinar, *Xwendina Medresê*, 11.

⁵² Zinar, *Xwendina Medresê*, 11-13.

⁵³ Zinar, *Xwendina Medresê*, 61-100.

ազգայնականության ձևավորման մեջ լեզվի կարևորության մասին խոսելիս Ամիր Հասանփուրը առաջ է քաշում «լեզվաբանական ազգայնականություն»⁵⁴ հասկացությունը: Հասանփուրը⁵⁵, վերլուծելով քուրդ բանաստեղծ Ահմադե Խանիի (1651–1706) «Մամե ու Զինե» կամ «Մամ ու Զին» պոեմը⁵⁶, ցույց է տալիս մայրենի լեզվի կարևորության գիտակացումը Ա. Խանիի կողմից. վերջինս, գիտակցելով հանդերձ, որ տարածաշրջանում տվյալ ժամանակաշրջանում գրական լեզուն ֆարսին էր, որն ուներ բարձր հեղինակություն և հարուստ գրական ավանդույթ և տիրապետելով հանդերձ ֆարսիին՝ այնուամենայնիվ իր պոեմը շարադրել է մայրենի քրդերենով՝ հավակնելով այն հավասարեցնել ֆարսիի կարգավիճակին⁵⁷՝ չնայած վերջինիս գրական ավանդույթի բացակայությանը:

Եզրակացություն

Քրդական ազգայնականությունը, ինչպես տեսանք, 17-րդ դարից մինչև Թուրքիայի Հանրապետության վաղ շրջան ձևավորվել է՝ իր հիմքում ունենալով երկու իսլամական ինստիտուտներ՝ սուֆիական եղբայրությունները և մեդրեսները: Ընդ որում, եթե երկրորդը քրդական ազգայնականության ձևավորման և զարգացման վրա ունեցել է անուղղակի ազդեցություն, ապա սուֆիական եղբայրությունները ուղղակի գործոն են եղել քրդական ազգայնականության զարգացման մեջ:

⁵⁴ Amir Hassanpour, “The making of Kurdish identity: Pre- 20th century historical and literary discourses”, in *Essays on the origins of Kurdish nationalism*, ed. Abbas Vali, (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003) 126-127.

⁵⁵ Ամիր Հասանփուրը (1943-2017) իրանցի քուրդ գիտնական է, ում գիտական հետաքրքրության շրջանակը ներառում է քրդերենի և քրդական ազգայնականության առնչությունները և հարակից հարցեր:

⁵⁶ Hassanpour, “The making of Kurdish identity”, 126.

⁵⁷ Amir Hassanpour, *Nationalism and language in Kurdistan*, (San Francisco: Mellon Press, 1992) 86.

Սուֆիական եղբայրությունները քրդաբնակ շրջաններում իրենց ստեղծումից մինչև Թուրքիայի Հանրապետության կողմից դրանց արգելումը եղել են քուրդ բնակչության համախմբող և գաղափարախոսական հզոր գործիքներ: Շեյխերի ունեցած ահռելի ազդեցությունը թույլ է տվել ծրագրելու և իրականացնելու զանգվածային շարժումներ, որոնց մի մասը քննարկվեց այս հոդվածում: Ունենալով որոշակի հավակնություններ և նկրտումներ, ինչպիսիք էին ինքնիշխանության ձեռքբերումը՝ շեյխ Ուբեյդուլլահի դեպքում կամ խալիֆայության վերականգնումը՝ շեյխ Մայիդի դեպքում, ինչպես նաև տիրապետելով որոշակի ռեսուրսների դրանք նախաձեռնելու համար՝ սուֆիական եղբայրությունների առաջնորդները գիտակցում էին, որ միայն կրոնական զգացումները բավարար չեն այդ նախաձեռնությունների իրականացման համար, քանի որ հաճախ պայքարի հակառակ կողմում ևս նույնադավաններ էին, օրինակ՝ թուրքեր: Նրանք հանգեցին այն մտքին, որ անհրաժեշտ էր որպես խթան որդեգրել և կիրառել այլ գաղափարախոսություն ևս, ինչն այս դեպքում, ինչպես տեսանք, քրդական ազգայնականությունն էր: Այսպիսով, սուֆի շեյխերի ունեցած հեղինակությունն ու ազդեցությունը, որի աղբյուրը կրոնական խարիզման էր, ուղղակիորեն նպաստում էր քրդերի շրջանում ազգայնական գաղափարախոսության տարածմանը:

Երկրորդ գործոնը՝ մեղրեսենները, ևս ունեցել են մեծ դեր: Մեղրեսեններում Օսմանյան կայսրության քրդաբնակ շրջաններում իրականացնում էին քրդերենի ամրապնդման անուղղակի գործառույթ՝ նախահիմք ստեղծելով ազգային ինքնության գիտակցման և ազգայնականության առաջացման համար: Մեղրեսեններում էին կրթվում և պատրաստվում այն անհատները, որոնք ձևավորում և առաջնորդում էին ազգայնական շարժումները, ստանձնում էին ազգայնականության գաղափարախոսի դերը: Մեղրեսեններում քրդերեն լեզվով իրականացվող կրթությունը վարչական լեզու օսմաներենի և կրոնական լեզու արաբերենի

գերիշխող միջավայրում ինքնության պահպանման, խթանման և զարգացման միջոց էր: Եթե օսմանյան վերնախավում թուրքերենը ընկալվում էր որպես գավառական խոսվածք և իր տեղը զիջում էր օսմաներենին, ապա քրդական վերնախավում նման երևույթ չէր նկատվում, քանի որ մեղրեսեներում կրթությունն ստացած և վերնախավ ձևավորած անհատների համար քրդերենը ևս հանդես էր եկել որպես կրթության լեզու, ինչը չէր կարող ազդեցություն չունենալ լեզվի և ազգայնականության կապերի ամրապնդման հարցում:

Գրականության ցանկ

Ալ-սաիր, Իբն: *Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, արաբական աղբյուրներ* Բ, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյան. Երևան: ԳԱԱ, 1981:

Սահակյան, Նաիրա: «Խալիֆայության սուննիական տեսության պատմական զարգացումը»: *ԶՄՀԿ Վերլուծական տեղեկագիր* no. 7 (2015), 30-71, ԵՊՀ:

Поладян, Аршак. *Курды в VII-X веках по арабским источникам*. Ереван: НАН, 1987.

Abbott to Thomson, Urumiya, 7 October 1880, Inclosure 1 in No. 61, *Parliamentary Papers*, Turkey No. 5 (1881).

Akturk, Ahmed Serdar. “The Development of the Kurdish National Movement in Turkey from Mahmud II to Mustafa Kemal Ataturk.” In *Routledge Handbook on the Kurds*, edited by Michael M. Gunter, 63. NY: Routledge, 2019.

Anderson, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 2nd ed. London: Verso, 1991.

Brubaker, Rogers. “Religion and Nationalism: Four Approaches.” *Nations and Nationalism*, no. 18, (2012): 2.

Bruinessen, Martin van. *Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan*. London: Zed Books, 1992.

Correspondence Respecting the Kurdish invasion of Persia, Sheikh Obeidallah to Dr Cochran, 5 October 1880, Inclosure in Abbott to Thomson, Urumiya, 7 October 1880, *Parliamentary Papers*, Turkey No. 5 (1881).

Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: Free Press, 1995.

Friedland, Roger. "Money, Sex, and God: The Erotic Logic of Religious Nationalism." *Sociological Theory*, no. 20(3), (2002): 381-425.

Hassanpour, Amir. "The making of Kurdish identity: Pre- 20th century historical and literary discourses." In *Essays on the origins of Kurdish Nationalism*, edited by Abbas Vali, 126-127. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003.

Hassanpour, Amir. *Nationalism and Language in Kurdistan*. San Francisco: Mellon Press, 1992.

Hutchison William R., and Hartmut Lehmann, eds. *Many Are Chosen: Divine Election and Western Nationalisms*. Minneapolis: Fortress Press, 1994.

Jwaideh, Wadie. *The Kurdish National Movement, its Origin and Development*. New York, Syracuse: Syracuse University Press, 2006.

Lings, Martin. *What is Sufism?* Berkly and Los Angeles, University of California Press, 1975.

McDowall, David. *A Modern History of The Kurds*, 4th edition. London, I. B. Tauris, 2021.

Olson, Robert. *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*. Cansas: University of Texas Press, 1989.

Rudaw. "Hopes for Zoroastrianism revival in Kurdistan as first temple opens its doors", վերջին մուսը՝ 05.06.2023 թ. <https://www.rudaw.net/english/kurdistan/210920163>.

Sarigil, Zeki and Fazlioglu, Omer. "Exploring the roots and dynamics of Kurdish ethno-nationalism in Turkey." *Nations and Nationalism* 20, no. 3, (2014): 447, Bilkent University.

Smith, Anthony D. *Chosen Peoples*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Taylor, John G. "Travels in Kurdistan, with Noticed of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in the Neighborhood", *Journal of the Royal Geographical Society* no. 35, (1865).

Thomson to Granville, Tehran, 31 October 1880, Parliamentary Papers, Turkey No. 5 (1881):

Zinar, Zeynalabdîn. *Xwendina Medresê, Kurdi/kurmancî, Şirovekirin*. Stockholm: Pencînar Weşanxaneya Çanda Kurdî, 1993.

Zurcher, Erik J. *Turkey: A Modern History*. London, New York: I. B. Tauris, 2017.

THE ROLE OF ISLAM IN THE EMERGENCE OF KURDISH NATIONALISM

Tigran Chandoyan

PhD Student

Institute of Philosophy, Sociology and Law, NAS RA

Keyword: *nationalism, religion, Sufism, medrese, Ottoman Empire, Republic of Turkey*

This article delves into the intricate relationship between Kurdish nationalism and Islam during its formative years and subsequent development. The historical backdrop reveals a profound interconnection, with profound implications for the shaping of Kurdish national identity. Kurdish nationalism's emergence and evolution were deeply enmeshed with Islamic influences. This connection found its expression through the pivotal roles played by Sufi brotherhoods and Islamic educational institutions known as madrasas.

Sufi brotherhoods occupied a central position in the lives of Kurds, and it is notable that a significant majority of prominent Kurdish nationalist figures were devout followers of Sufism, nurtured within the nurturing embrace of these brotherhoods. In their turn, medreses, functioning as indispensable Islamic educational establishments, exerted a substantial influence on the rise of Kurdish national sentiments and the eventual crystallization of Kurdish nationalism. Notably, the inclusion of Kurdish language instruction within the curriculum of medreses played a pivotal role in fostering a distinct national identity, thereby providing a sturdy foundation for the emergence of Kurdish nationalism.

This article sheds light on the intertwined narratives of religion and nationalism in the Kurdish context, offering valuable insights into the complex historical forces that have contributed to the shaping of Kurdish identity and the enduring relationship between Kurdish nationalism and Islam.